

تأثیر کتاب دیسکوریدس بر نگارش منابع طب سنتی اسلامی و ایرانی

دکتر سید حمود طباطبایی^۱، دکتر عبدالجلیل کلانتر هرمزی^۲

^۱ گروه روانپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی
^۲ گروه جراحی پلاستیک و ترمیمی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی

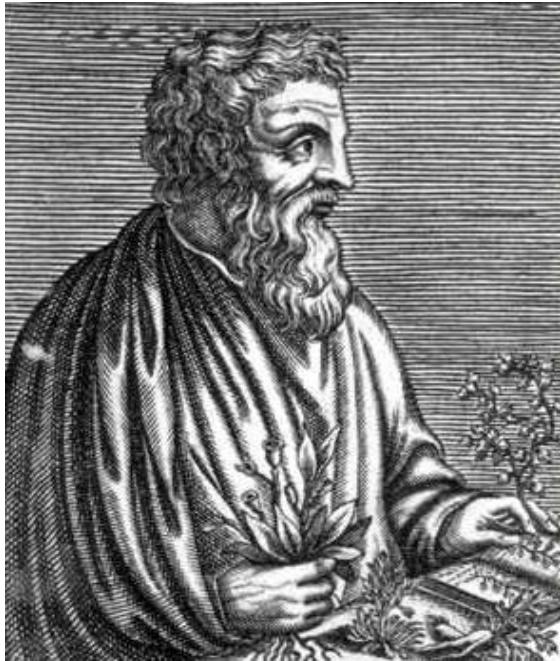
و ایران در علوم داروشناسی و درمان، کتاب دیسکوریدس بوده که در طی قرن‌های بعد، به تدریج راه تکامل را طی کرده و توسط اطبای یادشده، مطالبی به آن افزوده شده است. در این کتاب گرانایه، حدود یک هزار موضوع اصلی مشتمل بر گیاهان دارویی، خوراکی و سمی، جانوران و فراورده‌های خوراکی و دارویی جانوری، کانی‌ها و فراورده‌های دارویی و سمی آنها، پیامدهای گزش و نیشزدگی جانوران گوناگون، سم شناسی، علل، علایم و درمان انواع مسمومیت‌ها با شیوه‌های ویژه‌ای که در نوع خود، بویژه در زمان نگارش کتاب، منحصر به فرد بوده، بیان شده و درباره هر موضوع توضیحات ارزنده‌ای داده شده است. علیرغم گذشتن حدود دو هزاره از تالیف کتاب مذکور، این اثر گران‌سنگ، در حال حاضر و آینده هم می‌تواند یکی از منابع ارزشمند و پربار برای تحقیقات گوناگون باشد.

دیسکوریدس و انگیزه وی در نگارش کتاب

پدانیوس دیسکوریدس (Pedanius Dioscorides) که به نام‌های همچون دیاسکوریدوس و دیاسکورید هم شناخته شده، در حدود سال ۳۰ میلادی در شهر آنازارت (Anazarb) که در قلمرو کشور ترکیه است و در آن زمان از جنش‌های قلیقیا (Cilice) بشمار می‌آمده، متولد شد (شکل ۱) و از دوره

مقدمه
آشنائی با مأخذ و مبانی طب سنتی اسلام و ایران برای پژوهشگرانی که در این شاخه از دانش به تحقیق می‌پردازند، اهمیت ویژه‌ای داشته و پنجره جدیدی را برای پژوهش‌های نوین به روی علاقه‌مندان می‌گشاید. سوالی که همواره برای بسیاری از پژوهشگران این حوزه مطرح بوده، این است که آیا مطالب اصلی و بنیادین علمی و تخصصی مندرج در کتاب‌هایی همچون الحاوی رازی، قانون ابن‌سینا، صیدنه بیرونی، ذخیره خوارزمشاھی و دیگر منابع مشابه آنها، توسط خود نویسنده، کشف و تحریل شده یا از منابع دیگری استخراج و گردآوری شده‌اند؟ از دیرباز که به مطالعه و تحقیق در مبانی طب سنتی می‌پرداختیم، به این نتیجه رسیده بودیم که مرجع اصلی کتاب‌های گراناییه‌ای همچون الحاوی رازی، قانون ابن‌سینا، صیدنه بیرونی، ذخیره خوارزمشاھی، جامع ابن‌البیطه، قرابادین کبیر عقیلی خراسانی و دیگر کتاب‌های همسان آنها، در ارتباط با داروشناسی و درمان، کتاب دیسکوریدس بوده است.

در این مقاله خاطر نشان خواهیم کرد که مبنای نظری و عملی اکثریت قریب به اتفاق اطبای سنتی اسلام

شکل ۱- تصویر خیالی دیسقوریدس از یک کتاب متعلق به قرن ۱۵ میلادی

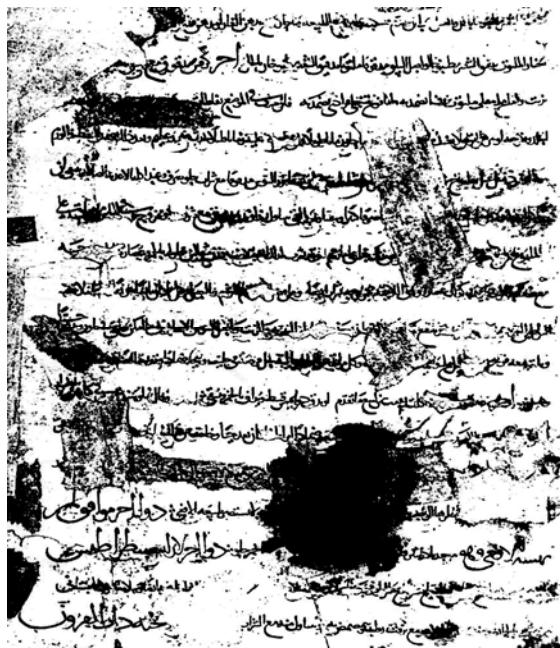
وی در بخش دیگری از همان مقدمه، آورده است: «... روی هم رفته، داروشناسان دوران گذشته، اگرچه همه داروهای شناخته شده امروزی را نمی‌شناختند، ولی ویژگی‌ها و کاربرد آنچه را که شناخته بودند، بنابراین داروشناسان معاصر دانشی را که از پیشکسوتان خود بدست آورده و از آن بهره‌مند شده‌اند، نباید نادیده گرفته و یا ناچیز بشمارند. ... باید بادآور شوم که برخی از آنان دانش خود را تنها از باورهای مردم به دست آورده، درباره هر داروی گیاهی، پی‌آنکه آنرا دیده باشند، تنها برآساس شنیده‌های خود به بازگوکردن ویژگی‌ها و کاربرد آن پرداخته‌اند. این‌گونه داوری نادرست به اندازه‌ای گسترش داشته که یک فراورده یا ریشه، دانه و یا تخم گیاهی را بجای همان اندام یا اندامی دیگر از گیاهی دیگر معرف کرده و دچار لغزش‌های شگفت‌انگیزی شده‌اند» (۲، ۳).

ترجمه کتاب دیسقوریدس و رسیدن آن به پزشکان جهان اسلام

نوجوانی با توجه به علاقه زیادی که به فراغتی داشت پزشکی، گیاه‌شناسی و داروسازی داشت، حدود ۴۰ سال از عمر خود را همراه با لشکریان رومی به شهرها و مناطق مختلف سرزمین یونان و کشورهای مجاور سفر کرد و همه جا، ضمن انجام وظیفه بعنوان پزشک، به شناسایی و آزمایش گیاهان و مواد دارویی مختلف پرداخته، نتایج مطالعات را همراه با تصاویر از مشاهدات خود گردآوری کرد و به منظور ارائه آنها بعنوان کتاب آموزشی، برای دانشجویان و پژوهشگران، در هفت مقاله به نام بنیاد پزشکی (Materia) نگاشت (۱).

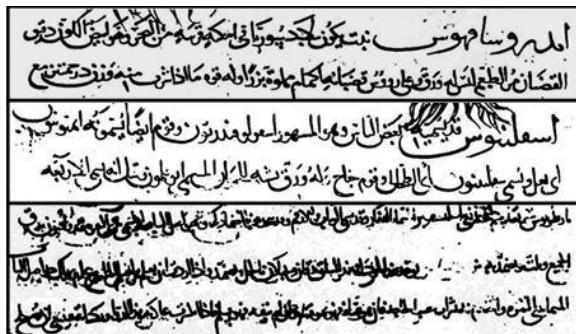
وی در مقدمه کتابش خطاب به دانشجوی برگزیده اش می‌گوید: «دوسن عزیزم آریوس (Arius)، اگرچه بیشتر نویسنده‌گان پیشین و معاصر، کتاب‌های متعددی درباره ویژگی‌ها و کاربرد داروهای شناخته شده نگاشته‌اند، اما با توجه به این، که از یک سو بسیاری از آنان، شناخت درست و فراگیری درباره اظهارات خود نداشته و تنها شنیده‌های خویش را - ب آنکه از راه آزمایش و مشاهده، به درستی آنها پی برده باشند - بازگو کرده و از سوی دیگر، برخی از آنان مطالب بپایه و سُست بنیادی را آورده‌اند، برآن شدم که آنچه را از راه آزمایش و مشاهده فراگرفته و به درستی آن پی برده‌ام، همراه با تصویرش در این کتاب، به گونه‌ای بیاورم که خواننده گرامی، نه تنها به درستی گفته‌هایم پی ببرد، بلکه به خوبی دریابد که هیچ چیزی را بپایه و گزاف نگفته، وقت وی را بیهوده تلف نکرده‌ام و بیشترین کوششم، نگاشتن ویژگی داروهای سودمند و با ارزشی بوده که پیشینیان و معاصرین به آنها پی نبرده‌اند، در این راه از خداوند یاری می‌خواهم» (۲، ۳).

دکتر سید محمود طباطبایی و همکار / ۲۰۷
 نخستین ترجمه کتاب دیسقوریدس در او اخر قرن سوم هجری از زبان یونانی به زبان عربی توسط دو پزشک مسیحی فرهیخته به نام‌های اصطفن بن بسیل و حنین بن اسحاق انجام شد (۱). هر دو مترجم، اگرچه کوشش زیادی برای ارائه هرچه بهتر کار به عمل آوردند، اما با توجه به اینکه برای بسیاری از نام‌ها و اصطلاحات پزشکی، گیاه‌شناسی و داروسازی، واژه‌های مناسب عربی پیدا نکردند، تعریب همان واژه‌های یونانی را در ترجمه آوردن و دست-آوردهشان که شامل پنج مقاله بود، علیرغم کاستی‌ها و لغزش‌های فراوان، بعنوان جامع‌ترین کتاب مرجع گیاه‌شناسی دارویی، داروشناسی و داروسازی برای پزشکان گشایش داشت. در قرن ششم هجری به تقاضای یکی از فرمانروایان ترکمن دیاربکر، دانشمند فرهیخته‌ای به نام مهران بن منصور بن مهران ترجمه دیگری از کتاب دیسقوریدس - مشتمل بر هفت مقاله - را به زبان عربی ارائه کرد که از نظر سبک نگارش و قابل فهم بودن الفاظ، بر ترجمه اصطفن و حنین برتری داشت (۱)، ولی متأسفانه، در سطح وسیعی منتشر نشد و برای بسیاری از پزشکان و دانشمندان، ناشناخته باقی ماند. از این ترجمه، یک نسخه بسیار نفیس خطی، در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که از وقفیات شاه عباس صفوی است (شکل ۲ و ۳).

شکل ۳- صفحه آخر ترجمه مهران بن منصور که در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد نگهداری می‌شود.

این نسخه مورد توجه بسیاری از بازدیدکنندگان قرار گرفته و یکی از دانشمندان معاصر یعنی دکتر صلاح الدین المنجد، رئیس انجمن جهانی زبان و ادبیات عرب، که در سال ۱۳۳۹ هجری شمسی از کتابخانه آستان قدس رضوی بازدید نموده، گفته است: «در سال ۱۹۶۰ میلادی، ضمن بازدید از کتابخانه امام علی بن موسی الرضا [ع] نسخه خطی بسیار ارزشمند و کم‌نظیری از کتاب دیسقوریدس را یافتم که به زبان عربی در قرن هفتم هجری نوشته شده و شامل تصاویر گیاهان است که مورد جث قرار گرفته‌اند. هیچ یک از دانشمندان، تا کنون این کتاب را نشناخته و حتی نام آن در فهرست کتاب‌های نفیس خطی هم چاپ نشده است...» (۴). وی تأکید کرده که این ترجمه از نظر کیفیت و صحت، بر ترجمه اصطفن و حنین برتری چشم‌گیری داشته و آرزو کرده که روزی چاپ و منتشر شود. البته نسخه خطی دیگری از همین ترجمه در کتابخانه موزه گلستان تهران نگهداری می‌شود که به خط بسیار خوبی نوشته شده، مزین به تصاویر رنگی بسیار زیبایی است و در سال

شکل ۲- جشنایی از کتاب دیسقوریدس- ترجمه مهران بن منصور. به کیفیت نگارش واژه‌های از نظر عدم نقطه‌گذاری، ناخوانا بودن و لغزش‌ها توجه فرمائید.

موزه گلستان تهران از روی آن استنساخ گردیده، کاملتر و برتر از نسخه اصطفن و حنین است و از نفائس منحصر به فرد در جهان بشمار می آید (۴، ۶).

اهمیت و ارزش علمی کتاب دیسکوریدس

کتاب دیسکوریدس در طی بیست قرن که از نگارش آن می‌گذرد، برای برجسته‌ترین پزشکان و مکاتب پزشکی شرق و غرب، همواره به عنوان یکی از گرانبهاترین میراث فرهنگ بشري در علوم داروشناسی، درمان و شناسایی انواع گیاهان به ویژه گیاهان دارویی، پذیرفته شده و خوشبختانه از همان آغاز نگارش، به مرکز علمی راه یافت و هرچه دانشمندان و پژوهشگران در هر مقطع زمانی یا موقعیت مکاف به محتویاتش آگاهی بیشتری پیدا می‌کردند، بیشتر شیفته آن و نگارنده اش می‌شدند (۱).

جالینوس که برجسته‌ترین پزشك شناخته شده تاریخ مکتوب پزشکی بشمار می‌آید و خود صاحب‌نظر و بنیان‌گذار مکتب پزشکی مستقلی بوده، در بسیاری از موارد، تسلیم نظریات دیسکوریدس شده و درباره کتاب وی گفته است: «چهارده کتاب فراگیر شناخته شده از برترین کتاب‌های داروشناسی را که بر اساس فرهنگ‌های گوناگون نوشته شده بودند، بررسی کردم و هیچ یک از آنها را در حد استواری و کمال کتاب دیسکوریدس نیافتم» (۱).

۱۰۳۸ هجری قمری از روی نسخه آستان قدس استنساخ شده است (۲). این نسخه اخیراً توسط موزه تاریخ پزشکی وابسته به دانشگاه تهران تصویربرداری شده و اکرچه تعداد معادلی از آن بصورت بسیار زیبا و نفیس چاپ شده، اما بدلیل مبهم بودن عناوین، الفاظ، عبارات و لغزشها و نقائصی که دارد برای کمتر کسی از متخصصین و تخصصیکرده‌های دانشگاهی قابل استفاده است و بصورت فعلی از نظر هنری و موزه‌ای، می‌تواند با ارزش و قابل تحسین باشد.

بطور کلی از کتاب دیسکوریدس، نسخه‌های معادل کامل یا ناقص و گزینده‌های پراکنده‌ای در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی کشورهای مختلف پیدا شده (۵) که تقریباً همه آنها از ترجمه حنین بن اسحاق استنساخ شده‌اند و اگرچه بعضی از پژوهشگران درباره اهمیت آنها از دیدگاه نسخه‌شناسی، مقاماتی نوشته و سخنان گفته‌اند، اما، تا جایی که نگارنده اول مقاله بررسی کرده است، درباره ارزش محتوایی و تطبیق مطالب کتاب با دانش‌نویین داروشناسی و پزشکی، تحقیق و ارزیابی دقیقی که برای جامع علمی و دانشگاهی قابل قبول باشد، به عمل نیامده، زیرا بسیاری از عناوین و الفاظ تخصصی و عبارات آن کتاب برای گروههای نامشخص بوده، درنتیجه گوهرهای گرانبهای این گنجینه که هرکدام از آنها می‌تواند برای پژوهشگران، همچون چراغ فروزانی مشکل‌گشای باشد، نهفته مانده و همین امر، یکی از مهمترین عواملی بود که نگارنده را از سال‌ها پیش برای تصحیح این اثر گرایایه و تطبیق آن با دانش‌نویین و برگردان آن به زبان فارسی برانگیخت.

قدیمی‌ترین و کامل‌ترین نسخه کتاب دیسکوریدس

بر اساس قرائن موجود، نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی که دارای هفت مقاله است و توسط مهران بن منصور ترجمه شده و نسخه

مولفین آنها با کتاب دیسکوریدس نگاشته شده‌اند، بهترین گواه بر این مدعاست. در اینجا باید یادآور شد که اگر بخش عمده‌ای از اعتبار فعالیت‌های طبی رازی، ابن‌سینا، بیرونی، ابن‌البیطار و نظایرشان را مدیون موقوفیت‌های درمانیشان بدانیم، باید توجه داشته باشیم که آن دانشمندان، در موارد زیادی برای حل مشکلات تشخیصی و درمانی خود، بطور مستقیم یا غیرمستقیم، از رهنمودها و گفته‌های دیسکوریدس استفاده می‌کرده‌اند. مراجعه به فصول مختلف کتاب‌های الحاوی (۱۰)، (۱۱) و قانون (۱۲) بتویژه بخش مفردات دارویی آنها و همچنین متن کامل کتاب‌های صیدنه (۱۳) و مفردات ابن‌البیطار (۱۴) که در همه آنها اظهار نظرهای دیسکوریدس غالباً به عنوان فصل الخطاب آورده شده، تاکید دیگری بر اهمیت کتاب دیسکوریدس می‌باشد (شکل ۵، ۶ و ۷).

۱۱

۳۷

الحاوی الكبير

دیسکوریدس، القردانا جد الفلاح اذا سق بماء الكرنب نافع^{۱۰}
من الرعشة اذا اكل دماغ الارب نافع من الرعشة اذا شوى، واكل^{۱۱}
القططريون الصغير لوجع الصب نافع، الماقرحة اذا سحق وخلط
بزيت ومسح به قع من الخدر وذهب الحس والحركة فعا عظيا،
والملتحي بشرب اللقالج مع المر والسداب بماء العسل، السكينج ينقذ
اللقالج والبرد العارض في بعض الاختنا.

۱۲

شکل ۵ - صفحه‌ای از کتاب الحاوی رازی که نام دیسکوریدس به عنوان منبع نقل قول آورده شده است.

روی هم رفته، اطبای مسلمان و مشرق زمین، هرچه بیشتر با کتاب دیسکوریدس آشنا می‌شند، ارج بیشتری برای نویسنده اش قائل می‌شند تا به جایی که او را انسان فرهیخته و الهام گرفته از سوی خداوند، دارای اندیشه‌ای برتر از آدمیان و ذم شفاجنش و برجسته‌ترین دانشمند گیاه‌شناس و داروشناس بشمار آورده‌اند، برخی هم ادعا کرده‌اند که او همان لقمان حکیم

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ
أَخْيَرَاتِ أَبِي يُوسُفِ بْنِ عَقْوَبَ بْنِ أَسْعَى الْجَذِي
لِلْأَدْوِيَةِ الْمُجْرِيَّةِ وَهُوَ الْأَفْرَازُ إِذْنَ اللّٰهِ
كَانَ يَسْعَلُهُ وَلِحَمَاهُ مِنْ حَفْظِهِ
صَفَهُ مَجْوُنٌ لِلْعَلَلِ الْبَارِدَةِ
مِنَ الْبَلْغِ وَالْسُّوْدَاءِ الْمُاَنَّلِ
وَالْعَصْبِ

بِرِحْدِنِ الْجَنْدِ مَا دَسْتَرَ الْكَنْجِ الْأَصْبَاهِيِّ
وَالْأَلْحَلَّتِ الْأَطْبَبِ وَالْأَلْحَلَّتِ الْمُنْتَنِ وَبِرِدِ الْفَنْسِ
وَحَلْبَةِ شَامِيَّهِ وَقَهْ وَحَلْ وَحَلْ الْحَرْمَلِ
وَحَلْ وَسَبِيرِ وَصَنْعِ الْسَّذَابِ وَلَبَابِ حَبِ الْمَرْعَ
مِنْ كَلْ وَاحِدِ وَزَنِ دَرْهَمِيَّنِ دَقِ الْأَلْبِسِ
وَسَعِ الْصَّنْعِ بِي طَلِيلِ مَدْقِ وَصَبِ عَلَيْهَا
عَسْلِ مَزْدَعِ الرَّعْنَعِ حَارِ وَصَبِ بَيْنِ يَدِيهِ خَضْرَا
لَعْبَ الْجَنْنَ الْأَدْوِيَهِ الْمُدْرَقَهِ السَّهِ وَرَنِ سَالَهِ
مَاعِ ان سَالَهِ دَوَا بِاَحَدَهِ مِنْ فَسَدِ حَفْظِهِ مِنَ الْطَّوْبِهِ وَالْبَرِدِ

شکل ۴ - صفحه اول قراباذین کندی.

مطالعه و ارزیابی متون طبی، داروسازی و گیاه‌شناسی اروپاییان بطور اعم و بتویژه از قرن ۱۱ تا اواخر قرن ۱۹ میلادی نشان می‌دهد که مهم‌ترین مرتع داروشناسی اطباء، داروشناسان، گیاه‌شناسان و حتی روحانیونی که به امر طبابت و درمان می‌پرداخته‌اند، کتاب دیسکوریدس بوده است (۷). رسیدن ترجمه این کتاب به پزشکان مسلمان در آغاز دوران طلای تمدن اسلامی- یعنی میانه قرن سوم هجری - تحویل شگرف و اساسی در شیوه تدریس، تحقیق و طبابت را در مکاتب پزشکی مشرق زمین پدید آورد. نگاهی به کتاب فردوس الحکمه علی بن سهل بن ربی طبری (۸) و قراباذین یعقوب بن اسحاق کندی (۹) که هردو کتاب قبل از دست یابی به کتاب دیسکوریدس نگاشته شده‌اند (شکل ۴) و مقایسه آنها با کتاب‌های الحاوی، قانون، صیدنه و دیگر کتاب‌های طبی که پس از آشنایی

شكل ۷- صفحه‌ای از مفردات ابن‌البیطار که از دیسقوریدس نقل قول کرده است.

باید یاد آور شد که اگر چه کتاب دیسقوریدس به عنوان کتاب مرجع توسط اطبای فوق الذکر پذیرفته شده بود، اما علی بن عباس، برخلاف بسیاری از مشاهیر معاصر و بعدی خود، همچون دیسقوریدس به طبقه‌بندی گیاهان بر اساس رده‌بندی اقدام کرده، ابن‌البیطار که حدود هزارسال پس از دیسقوریدس می‌زیسته، در کتاب خود حدود چند صد گیاه و ماده دارویی دیگر را علاوه بر آنچه دیسقوریدس معرفی کرده بود، شناسایی کرده و بیرونی هم در کتاب خود، نام محلی و بومی تعدادی از گیاهان را که دیسقوریدس با نام یونانی معرفی کرده بود، یاد آور شده است. بدیهی است که با گذشت زمان و پیشرفت‌های علمی، دانشمندان به مرور زمان مطالب مختلفی را به معارف دیسقوریدس افزودند.

موضوع اصلی کتاب دیسقوریدس

برای پی‌بردن به ارزش علمی و اهمیت این کتاب، به مصداق «مشک آن است که خود بوید، نه آنکه عطار گوید»، باید آنرا با دقّت و تأمل خواند و جزء به جزء مطالبس را با دانش نوین پژوهشی و داروسازی، مقایسه کرد. اما چون

است (۱۵). ابن البدخون، پژشك داروشناس، ادیب و شاعر فرهیخته قرن ششم هجری، که تالیفاتی در شرح و تفسیر کتاب‌های بقراط، جالینوس و ابن سینا داشته، در بخشی از یک قصیده مشهور خود که آن را به زبان عربی سروده، آورده است: «مه اقوام و ملت‌ها، این حقیقت را دریافت‌هایند که دیسقوریدس دارای دانش کامل و بنیادین داروشناسی و داروسازی و همچون منبع نور خیره کننده‌ای بوده که همگان در تاریکی‌ها، دنباله‌رو و پیرو او شدند و اکنون هم برای شفایافت از هر بیماری، تنها باید به کتاب او روی آورد زیرا کسی جز او، چنین اثری از خود بجای نگذاشته است...» (۱۶).

شكل ۶- صفحه‌ای از کتاب صیدنه بیرونی که از دیسقوریدس نقل قول کرده است.

٩٨٧. مرتك بالرومية كوموسنيقوس وبالسريانية مردخوارا دشقن وبالفارسية مرتسانگ سبید. قال محمد بن اي يوسف هو يفتح الميم. ديسقوريدس: من المرتك ما يكون من الآثار ومنه ما يكون من الفضة واجوده الاطيقي^(۱) وبعده الهندي^(۲). واجود الاحمر الذي يرقى مكسره كالذهب. واحراقه على

ب- نشانه‌های اختصاصی مصرف داروهای سی و کشنده (گیاهی همچون قارچ‌های سی، شوکران، بنگدانه، تریاک، و همچنین سوم جانوری، کانی و...)

ج- درمان مسمومیت‌های گوناگون و شیوه‌های مراقبت از بیمار و نگهداری او و پیش‌آگهی

* گفتار هفتم:

الف- عالیم شناسایی سگ هار، چگونگی درمان و مراقبت از بیمار مبتلا به گزیدگی سگ هار و پیش- آگهی

ب- نشانه‌های اختصاصی گزش یا نیش- زدگی جانوران زهرآگین به تفکیک (جانوران بالدار، حشرات، موش، عنکبوت، رتیل، عقرب، هزارپا، مارهای گوناگون خشکری، آبزی، سی خطرناک و کم خطر و...)

ج- شیوه‌های اقدام فوری و مراقبت از بیمار مارگزیده و پیش‌آگهی هر مورد به تفکیک

برخی از نکات مهم و بدیع در نگارش و تفسیر کتاب دیسقوریدس

۱- برای طبقه‌بندی گیاهان، به جای استفاده از شیوه رایج آن زمان که الفبایی بود، دیسقوریدس از طبقه‌بندی گیاهان بر اساس ویژگی و کاربرد اختصاصی آنها یعنی «رده‌بندی و خصوصیات کاربردی» استفاده کرد و این، یکی از امتیازات کتاب بشمار می‌آید. زیرا شیوه علمی نوین، برای طبقه‌بندی تخصصی گیاهان و داروهای، به همین‌گونه است. دیسقوریدس در جخشی از مقدمه کتاب خود گفته است:

«شیوه طبقه‌بندی داروهای در این کتاب، بر پایه ویژگی آنها می‌باشد تا خواننده بتواند داروی مورد نظر خود را به آسانی پیدا کند، زیرا تنها این شیوه برای پژوهش‌بازینگر به منظور نگهداری بهداشت، درمان بیماری‌ها، زدودن پیامدهای آنها و چگونگی ساختن داروهای ترکیبی گوناگون از داروهای ساده، مفید و مناسب است. افزون بر اینها، در این کتاب به ارزش خوراکی گیاهان و داروهای اشاره

این امر برای هرکسی امکان‌پذیر نیست، یادآور می‌شویم که روی هم- رفته درکتاب دیسقوریدس، حدود هزار عنوان اصلی در هفت گفتار به ترتیب زیر آورده شده‌اند:

* گفتار نخست: ویژگی دارویی، خوراکی، بهداشتی، آرایشی و متفرقه هریک از موارد زیر:

الف- گیاهان دارویی که غالباً به عنوان چاشنی‌ها شناخته می‌شوند (زعفران، دارچین، هل و...)

ب- روغن‌های ساده و ترکیبی (با تاکید بر چگونگی تهیه و کاربردهای گوناگون هر مورد)

ج- صمغ‌ها، شیرابه‌ها و برخی از فراورده‌های طبیعی و مصنوعی گیاهان

د- درخت‌هایی که میوه آنها عمدها مصرف خوراکی دارد (با اشاره به ویژگی‌های دارویی هر میوه)

* گفتار دوم: ویژگی دارویی، خوراکی، بهداشتی، آرایشی و متفرقه هریک از موارد زیر:

الف- جانوران (وحشی، اهلی، خشکری، آبزی، دوزیست، پرندگان)

ب- فراورده‌های جانوری (فراورده‌های لبني گوناگون، تخم مرغ، انواع عسل، پیه، روغن، صفرا، مغز استخوان، پوست و...)

ج- دانه‌های گیاهی (گندم، جو، برنج، سایر حبوبات و...)

د- سبزی‌های خوراکی و دارویی (سیر، پیاز، خردل و...)

* گفتار سوم و چهارم: ویژگی داروئی، خوراکی، بهداشتی، آرایشی و متفرقه هریک از موارد زیر:

الف- ریشه‌های گیاهی (شیرین بیان، زراوند و...)

ب- افسره‌های گیاهی ویژه با مصارف دارویی

* گفتار پنجم: ویژگی دارویی، خوراکی، بهداشتی، آرایشی و متفرقه هریک از موارد زیر:

الف- انواع شربتها و مشروبات دارویی و بهداشتی

ب- کانه‌های گوناگون و فراورده‌های آنها

* گفتار ششم:

الف- ویژگی و کاربرد داروهای سودمند و زیان‌آور برای آدمی

هایی که برای زعفران ذکر کرد، تاثیر تخلیل برنده است و در مطالعات نوین، تاثیر ضدسرطانی زعفران مطرح شده و در حال ارزیابی است.

ب) در کتاب دیسقوریدس گیاهانی معرفی شده اند که از آنها برای درمان آماس «مانیخس» یا «مننخوس» استفاده می شده است. پس از تحقیق آشکار شد که منظور از «مانیخس» و «مننخوس» همان پرده منثر مغز است که در اثر تعریف و تصحیف، به صورت «مانیخس» یا «مننخوس» نقل شده است.

۳- در بسیاری از موارد، نام جانوران را که مشابه با نام علمی مندرج در کتب تخصصی نوین بوده، پس از شناسایی دقیق، همسان سازی کردیم. به عنوان مثال: الف) در گفتار دوم، جانوری دریایی به نام «نارقی» معرفی شده که پس از بررسی، آشکار شد که همان *Narke thalassia* است و به نام «Electric fish» یا «ماهی مولد الکتریستیه» و «رعاده» شناخته می شود. این جانور از رده *Torpedinidae* است و نام علمی آن *Malapterurus electricus marmorata* یا *Torpedo marmorata* می باشد. (۱۸)

ب) در همان گفتار، جانور دریایی دیگری به نام خرگوش دریایی معرفی شده که منظور از آن همان آپلیزیاست و به نام های *Aplysia* و *Sea hare* هم شناخته می شود. این جانور از رده *Gastropoda* است و نام علمی آن *Pinorum erucae* یا *Aplysia depilans* می باشد. هم چنین در گفتار دوم، یکی دیگر از جانوران دریایی به نام «فرس البحر» یا «اسب دریائی» و همسان «ابوقمبس» معرفی شده که منظور از آن همان *Hippocampus* می باشد. (۱۸).

ج) در گفتار هفتم، ضمن معرفی مارها، ماری به نام شاخدار و همسان فرسطس آورده شده که منظور از آن ماری به نام *Cerastes* یا *Viperidae* از رده *Horned viper* و با نام علمی *Cerastes cornutus* می باشد (۱۹-۲۲).
۴- در گفتار ششم و هفتم کتاب دیسقوریدس، عالیم بالینی مسمومیت‌ها و گزش یا نیشزدگی‌ها، آنچنان دقیق و تخصصی ذکر شده اند که با

می کنم و مطالب دیگری را همچون زمان گردآوری گیاهان و فراورده‌های گوناگون آنها، کیفیت آب و هوای در هنگام گردآوری از نظر خشکی یا مرطوب بودن و آفتایی یا ابری بودن هوا یادآور می شوم، زیرا گیاهان دارویی که در هنگام آفتایی و خشک بودن هوا گردآوری می شوند، از آنها یکی که در هنگام مرطوب وبارانی بودن هوا گردآوری شده اند، ارزش دارویی و تأثیر درمانی بیشتری داشته، مدت درازتری قابل نگهداری هستند». (۳-۲)

در اینجا باید یادآورشد که طبقه بندی گیاهان براساس ویژگی آنها متاسفانه به کارل ون لینه سوئدی (Carl von Linne) که در قرن هجدهم میلادی (۱۷۰۷ - ۱۷۷۸) می زیسته، نسبت داده شده (۲)، در حالی که طبقه بندی دیسقوریدس بر اساس ویژگی و در بسیاری از موارد با رعایت تیره انجام گرفته و همین امر در مورد طبقه بندی جانوران هم ملاحظه شده است.

۲- ویژگی هایی را که دیسقوریدس برای گیاهان ذکر کرده، در بسیاری از موارد منطبق با متون نوین گیاهان دارویی می باشند. به عنوان مثال:

الف) در کتاب دیسقوریدس گیاهی به نام اسفارگس صخری معرفی شده که پس از مقابله با متون نوین، آشکار شد که نام آن *Asparagos Petrairos* و نام علمی آن *Asparagos officinalis L.* باشد. جالب است که *Petrairos* در زبان لاتین به معنی «سنگی» است و کلمه «صخری» در حقیقت برگردان همان *Petrairos* است. به هرحال، ویژگی های مذکور برای این گیاه که همان مارچوبه است و به نام «هلیون» هم شناخته می شود، در کتابهای Herbal PDR (۱۷) و گیاهان دارویی تالیف استاد زنده یاد آقای دکتر علی زرگری (۲)، منطبق با ویژگی هایی است که دیسقوریدس ذکر کرده و در کتاب دیسقوریدس، ویژگی های بیشتری مطرح شده که ارزش تحقیق دارند.

این موضوع در بسیاری از موارد تکرار شده و در برخی از آنها باید به پژوهش پرداخت. به عنوان مثال، دیسقوریدس از جمله ویژگی-

حنین و مهران) بقدرتی پر از تصحیف، لغزش، جاگایی، واژه‌های بدون نقطه و نامشخص و عبارات نامفهوم می‌باشد که تنها به عنوان یک متن تاریخی و موزه‌ای نگهداری می‌شوند. خوشبختانه پس از چندین سال تحقیق، تلاش و پیگیری و استفاده از چند منبع معتبر قدیم و جدید در تخصص‌های گوناگون، زبان‌شناسی، قاموس‌ها و لغت نامه‌های معتبر قدیم و جدید (۲۵-۲۶)، متن عربی و برگردان فارسی این کتاب در حجمی تقریباً معادل پنج هزار صفحه آماده شد، همه عناوین و مطالب آن پس از تصحیح، به زبان علمی قابل قبول برای جامع علمی و دانشگاهی همسان‌سازی شد و نقائص و ابهامات در حد توان برطرف گردید. به امید آنکه این دستاورده به زیور چاپ آراسته گردد و باب جدیدی را در تحقیق و پژوهش علوم پزشکی بگشاید.

گفتار پایانی

با نگاهی تخصصی به کتاب دیسقوریدس و گستردگی علم و تسلط وی بر علوم روز به خصوص علوم دارویی و گیاه‌شناسی به گونه‌ای که این کتاب توانسته نقش مهمی به عنوان مرجع بسیاری از کتاب‌های مهم از جمله الحاوی رازی و قانون ابن‌سینا و دیگر کتاب‌های مهم جهان ایفا کند، به این نکته دست می‌یابیم که علوم دارویی و گیاه‌شناسی در آن برره از رونق بالایی برخوردار بوده است. نکته مهمی که جای آن در این تحقیق خالی گذاشته شده این است که دیسقوریدس اگرچه نام تعدادی از دانشمندان و کتب مرجع را در کتاب خود آورد، ولی نام آشنای ایرانی به چشم نمی‌خورد. با توجه به اینکه در آن زمان کشور پهناور ایران مهد علم بوده (۲۷) و هم‌چنین کشف سنگ نوشته و الواح گلی تخت‌جشید و ویران شدن آثار علمی ایرانیان به دست اسکندر مقدونی و ترجمه جشی از آن به زبان یونانی (۲۸، ۲۹) چند قرن قبل از نگارش این کتاب و هم-

جدیدترین منابع علمی و تخصصی سمشناصی و مسمومیتها مطابقت دارند (۲۰، ۲۱) و این موضوع حائز اهمیت و تامل است. شایان ذکر است که قسمت‌های مهم فصول مسمومیتها و سمشناصی کتاب‌های قانون (۱۲) و المنصوري (۲۳) و دیگر منابع معتبر طب سنتی، تقریباً استنساخی از گفتار ششم و هفتم کتاب دیسقوریدس می‌باشند.

۵- در گفتار پنجم کتاب دیسقوریدس، ویژگی‌های دارویی کانی‌های گوناگون آورده شده که در بسیاری از موارد، نام ماده معدنی یا فراورده آن به آسانی قابل تشخیص و شناسائی نبود. خوشبختانه در تحقیق و پیگیری که از منابع تخصصی کانی‌شناسی به عمل آورده، ماهیت بسیاری از معادن مورد جث آشکار شد (۲۴-۲۶). به عنوان مثال:

الف) سنگ امیانتوس در منابع کانی‌شناسی نوین به نام‌های Amiantos lithos و نام‌های فارسی پنبه نسوز، پنبه کوهی و آذرشت شناخته می‌شود. نام علمی آن به Fibrous Asbestos یا green chrysolite شود. فرمول شیمیایی آن $\text{Ca}(\text{FeMg})_3 \text{Si}_4 \text{O}_{12} \cdot \text{nH}_2\text{O}$ ۲/۹- ۲/۹ و سختی آن ۵-۶ می‌باشد.

ب) حجر القمر «سنگ ماه» در منابع کانی‌شناسی نوین به نام‌های Moon stone lithos و Adular و Selenites هم شناخته می‌شود. فرمول شیمیایی آن KAlSi_3O_8 ، وزن خصوص آن ۲/۷۵- ۲/۴ و سختی آن ۶ می‌باشد.

ج) انواع مختلف سنگ‌های معدنی، زاج‌ها، فرآورده‌های دارویی گوناگون با کاربردهای دارویی و درمانی جالب که نام و ماهیت بسیاری از آنها ناشناخته بود، پس از تحقیق، ماهیت، نام علمی و فرمول شیمیایی اکثر آنها شناسایی شد.

۶) با مرور نکات فوق، آشکار می‌شود که ارزش علمی کتاب، زمانی اثبات می‌گردد که همه موضوع‌های آن برای جامع علمی و تحریل کرده‌های دانشگاهی امروز قابل فهم باشند. اما متأسفانه نسخه‌های موجود از کتاب دیسقوریدس (نسخه‌های اصطفن،

مرتفع می‌سازد. نونهایی از پیوستگی علوم طب سنتی و پزشکی نوین را در مقالات مربوط به سردد (۴۱)، چشم پزشکی (۴۲) و اصول استفاده از نسخه‌های خطی و قدیمی در نگارش مقالات نوین (۴۳) را که در شاهراه‌های پیشین همین جله منتشر شده‌اند، می‌توان ملاحظه کرد. به هر حال، اینکه دانشمندی در ۲۰ قرن پیش با حداقل امکانات توanstه است علوم فراوانی را تجربه کرده و در اختیار دیگران بگذارد و منتشر نماید، مسئولیت دانشمندان و حقیقین امروز را صد چندان می‌سازد.

تقدیر و تشکر

از اساتید ارجمند، جناب آقای دکتر علی‌اکبر ولایتی و جناب آقای دکتر محمد Mehdi اصفهانی، به خاطر مطالعه مقاله و ارائه طریق قدردانی می‌گردد.

REFERENCES

- ابن البيطار، نویسنده. تفسیر کتاب دیسقوریدس. تحقیق: ابراهیم بن مراد. بیروت، لبنان: دار الغرب الاسلامی، ۱۹۸۹ میلادی. صفحه ۴۲.
- دیسقوریدس پ، نویسنده. الحشائش و هو ہیولی الطب. ترجمه: مهران بن منصور بن مهران. نسخه خطی شماره ۵۰۷۹، واقف: شاه عباس صفوی. مشهد، ایران: کتابخانه مرکزی استان قدس رضوی؛ تاریخ کتابت حدود قرن هفتاد هجری قمری.
- عین زربی، دیسقوریدس پ، نویسنده. المقالات السبع فی الحشائش و هو ہیولی الطب. ترجمه: اصطفن بن سبیل و حنین بن اسحاق. مراکش: انتشارات دارالطباعه المغربیه تطوان؛ ۱۹۵۲.
- المنجد ص، نویسنده. مقدمه کتاب الحشائش و الادوية. دمشق، سوریا: المطبعة الهاشمية؛ ۱۹۶۵ میلادی. صفحات ۵ تا ۱۰.
- عرفانیان غ، نویسنده. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. مشهد، ایران: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی؛ ۱۳۸۰ هجری شمسی.
- احسان اوغلی ا، نویسنده. خطوطات الطب الاسلامی فی مکتبات تركیا. اسلامبول، ترکیه: مرکز الامان للتأريخ و الفنون و الثقافة الاسلامیة؛ ۱۹۸۴ میلادی.
- زرگری ع، نویسنده. گیا هان دارویی. چاپ چهارم. تهران، ایران: انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۶۸ هجری شمسی. صفحات ۱۷۶ تا ۱۸۷.
- طبری ع (قرن سوم هجری)، نویسنده. فردوس الحکمة. بیروت، لبنان: دار الكتب العلمية بیروت؛ ۲۰۰۲ میلادی.
- کندی ی (قرن سوم هجری)، نویسنده. الاقرباذین. نسخه خطی موجود در کتابخانه دانشگاه کمبریج، انگلستان.
- طباطبائی س.م، نویسنده. خلاصه کتاب الحاوی رازی. چاپ اول. مشهد، ایران: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد؛ ۱۳۸۷ هجری شمسی.
- رازی م، نویسنده. الحاوی الكبير فی الطب. ترجمه: طباطبائی س.م. چاپ اول. تهران، ایران: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی تهران؛ ۱۳۸۳ هجری شمسی.
- ابن سينا ا (قرن ۴-۵ هجری)، نویسنده. القانون فی الطب. چاپ سنگی ۱۲۹۶ هجری قمری. [به عربی]

چنین وجود دانشگاه معتبر و بین‌المللی جندی شاپور (۳۹) در ایران که خود مستلزم وجود پیش زمینه علمی در این کشور است (۳۸-۴۰)، بسیار بعيد به نظر می‌رسد که وی از منابع ایرانی به صورت مستقیم یا غیرمستقیم استفاده نکرده باشد. تخریب آثار علمی ایران باستان به دست یونانی‌ها و ترجمه هم زمان بعضی از متون ایرانی به زبان یونانی (۳۸، ۳۷) و ادامه اشغال ایران توسط سلوکیان یونانی زبان، شاید دلیل معتبری برای پیدا کردن حلقه مفهوده طب ایرانی و تبدیل آن به طب یونانی باشد.

گرچه این بررسی ممکن است بسیار مشکل و طاقت فرسا بوده و نیازمند کاوش همه جانبی همراه با تخصص علمی و تسلط به زبان‌های مختلف نگارش باشد، ولی شیرینی اتصال علوم و پیوستگی تاریخی آن به حدی است که تمام این مشکلات را

- ۱۳-بیرونی ا (۴۶۲ - ۴۲۰ هجری)، نویسنده. الصیدنة فی الطب. تهران، ایران: مرکز نشر دانشگاهی؛ ۱۳۷۰ هجری شمسی.
- ۱۴-ابن البيطار ع (قرن ۷ هجری)، نویسنده. الجامع لمفردات الادويه و الاغذيه. قاهره، مصر: چاپخانه بولاق؛ ۱۲۹۱ هجری قمری.
- ۱۵-عقیلی علوی م (قرن ۱۲ هجری)، نویسنده. قرابادین کبیر. افست چاپ سنگی. ۱۲۷۷ هجری قمری.
- ۱۶-ابن ابی اصیبعة ا (قرن هفتہ هجری)، نویسنده. عيون الانباء فی طبقات الاطباء. بیروت، لبنان: دار مکتبة الحیاة؛ ۱۹۵۶ میلادی. صفحه ۶۲۹.
- 17- Heber D, editor. PDR for herbal medicines. 3rd ed. Washington, D.C.: Thomson pub; 2004.
- ۱۸-حبیبی ط، نویسنده. جانورشناسی عمومی. چاپ چهارم. تهران، ایران: دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۱ هجری شمسی. صفحه ۳۲۷.
- ۱۹-بلالی م، نویسنده. منابع علمی و عملی پیشگیری، تشخیص و درمان گزش جانوران زهراگین. تهران، ایران: انتشارات تیمورزاده؛ ۱۳۷۸ هجری شمسی. صفحات ۶۱ تا ۱۷۰.
- ۲۰-کریمان ح و همکاران، نویسندهان. مسمومیت‌ها، اصول، تشخیص و درمان. تهران، ایران: نشر دیباچ؛ ۱۳۸۸ هجری شمسی. صفحات ۴۳۸ تا ۴۵۸.
- ۲۱-فرزانپی ر، نویسنده. مارشناخت. چاپ اول. تهران، ایران: مرکز نشر دانشگاهی؛ ۱۳۶۹ هجری شمسی. صفحات ۲۳۵ تا ۲۳۷.
- ۲۲-معلوف ا، نویسنده. معجم الحیوان. القاهره، مصر: انتشارات المقتطف؛ ۱۹۳۲ میلادی.
- ۲۳-رازی م، نویسنده. کتاب المنصوری فی الطب. تحقیق: بکر صدیقی ح. ترجمه: ذاکرم. چاپ اول. تهران، ایران: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی؛ ۱۳۸۷ هجری شمسی.
- ۲۴-منوچهرد انایی م، نویسنده. کانی‌شناسی. چاپ اول. مشهد، ایران: انتشارات دانشگاه مشهد؛ ۱۳۵۲ هجری شمسی.
- ۲۵-زاوش م، نویسنده. کانی‌شناسی در ایران قدیم. تهران، ایران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی؛ ۱۳۷۵ هجری شمسی.
- ۲۶-بیرونی ا (قرن پنجم هجری)، نویسنده. الجماهر فی الجواهر. تحقیق: یوسف الهادی. تهران، ایران شرکت انتشارات علمی و فرهنگی و نشر میراث مکتوب؛ ۱۳۷۳ هجری شمسی.
- ۲۷-جوهری (قرن چهارم هجری)، نویسنده. الصحاح. چاپ چهارم. بیروت، لبنان: دار العلم للملائين؛ ۱۹۷۸ میلادی.
- ۲۸-زکریا ا (قرن ۴ هجری)، نویسنده. معجم مقایيس اللّغة. بیروت، لبنان: مکتبة الاعلام الاسلامی؛ ۱۴۰۴ هجری قمری.
- ۲۹-فیروزآبادی، م (قرن ۸ هجری)، نویسنده. القاموس الحبیط. بیروت، لبنان: الموسسة العربية للطباعة و النشر.
- ۳۰-الفیومی ا، نویسنده. المصباح المنیر. چاپ اول، قم، ایران: دار الهجرة؛ ۱۴۰۵ هجری قمری.
- ۳۱-تبریزی م (قرن ۱۱ هجری)، نویسنده. برہان قاطع. تهران، ایران: چاپخانه زر.
- ۳۲-زبیدی ع (قرن ۱۲ هجری)، نویسنده. تاج العروس. بیروت، لبنان: دار الفکر؛ ۱۹۹۴ میلادی.
- ۳۳-هروی م، نویسنده. جواهراللّغة. نسخه خطی شماره ۵۱۷۱. مشهد، ایران: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی؛ تاریخ کتابت ۱۲۴۴ هجری قمری.
- ۳۴-قوصونی م، نویسنده. قاموس الأطباء و ناموس الألباء. دمشق، سوریا: جمع اللغة العربية؛ ۱۹۸۰ میلادی.
- ۳۵-دخلدار ع، نویسنده. لغت نامه. چاپ دوم. تهران، ایران: انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۲ هجری شمسی.
- ۳۶-اندلسی ص (۴۶۲ - ۴۲۰ هجری)، نویسنده. کتاب التعريف بطبقات الامم. تصحیح: گشیدنژاد اول غ. چاپ اول. تهران، ایران: انتشارات هجرت؛ ۱۳۷۶ هجری شمسی. صفحات ۱۵۸ تا ۱۶۳.
- ۳۷-ابن ندیم م، نویسنده. الفهرست. ترجمه: تجدد م ر. چاپ اول. تهران، ایران: انتشارات اساطیر؛ ۱۳۸۱ هجری شمسی. صفحات ۴۳۴ تا ۴۳۸.

تأثیر کتاب دیسقوریدس بر منابع طب سنتی اسلامی و ایرانی

- ۳۸- رجبی م ح، نویسنده. مروری کوتاه بر تاریخ کتاب در ایران از آغاز تا کنون. تهران، ایران: انتشارات اطلاعات؛ ۱۳۸۸ هجری شمسی. صفحه ۱۲.
- ۳۹- نجم آبادی م، نویسنده. تاریخ طب در ایران قبل از اسلام. تهران، ایران: انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۵۲ هجری شمسی.
- ۴۰- الگود س، نویسنده. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: فرقانی ب. تهران، ایران: انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۵۶ هجری شمسی.
- ۴۱- طباطبائی س م، کلانتر هرمزی ع. مطالعه تطبیقی سردرد از کتاب الحاوی و اصول نوین پزشکی. مجله پژوهش در پزشکی. سال ۱۳۸۸؛ دوره ۳۳، شماره ۱: صفحات ۱ تا ۴.
- ۴۲- طباطبائی س م، کلانتر هرمزی ع. چشم پزشکی از کتاب الحاوی رازی و مقایسه آن با دانش نوین پزشکی. مجله پژوهش در پزشکی. سال ۱۳۸۸؛ دوره ۳۳، شماره ۲: صفحات ۵۹ تا ۶۳.
- ۴۳- طباطبائی س م، کلانتر هرمزی ع. اصول استفاده از نسخه‌های خطی و قدیمی در نگارش مقالات نوین. مجله پژوهش در پزشکی. سال ۱۳۸۸؛ دوره ۳۳، شماره ۳: صفحات ۱۲۹ تا ۱۳۵.